

ZIEL EN ZALIGHEID

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Late Oudheid, met name de interactie tussen joden, christenen en heidenen, vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, aan de Universiteit Utrecht op donderdag 4 maart 2004.

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam T 020-551 07 00
F 020-620 49 41 E knaw@bureau.knaw.nl, www.knaw.nl

Voor het bestellen van publicaties:
T 020-551 07 80 E edita@bureau.knaw.nl

ISBN 90-6984-407-9

Het papier van deze uitgave voldoet aan iso-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier

© 2004 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, via internet of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

LEONARD V.

RUTGERS

ZIEL EN

ZALIGHEID

De Late Oudheid vanuit
godsdiensthistorisch en
archeologisch perspectief

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Amsterdam, 2004

Mijnheer de Rector Magnificus,
Leden van het bestuur van de Stichting Akademieerstoelen van de Koninklijke
Nederlandse Akademie van Wetenschappen,
Leden van het curatorium van deze leerstoel,
Leden van de Stichting Dr. Hendrik Muller Vaderlandsch Fonds,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Corruptie. Decadentie. Machtsmisbruik en intimidatie. Met dergelijke termen is de Late Oudheid – dat wil zeggen de periode van de late derde tot de late zesde eeuw n.Chr. – lange tijd door wetenschappers gekarakteriseerd. Die toon werd gezet door Edward Gibbon. In zijn monumentale en invloedrijke *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, gepubliceerd in de jaren 1776-1788, schetst deze scherpzinnige Engelse historicus het beeld van een laat-Romeins Rijk dat op alle vlakken aan totale desintegratie onderhevig was. Volgens Gibbon kwam dat omdat in de laat-antieke wereld godsdienstijver en onverdraagzaamheid de traditionele Romeinse zeden en gewoonten totaal naar de achtergrond hadden verdrongen. In zijn optiek was het dan ook niet echt verbazingwekkend dat de daadkrachtige keizer Justinianus in 529 n.Chr. een definitieve streep zette onder een 900-jaar oude traditie van onderwijs in Platoons en Neo-Platoons gedachtengoed.¹ ‘De filosofische school in Athene’ schreef Gibbon ‘was toch al afgetakeld vergeleken met haar oorspronkelijke glorie.’ Justinianus deed niets anders dan het lot bezegelen van een instelling die zichzelf al veel te lang had overleefd – ‘een eerbiedwaardige ruïne’ in de woorden van Gibbon.²

Gibbon was niet de enige in zijn tijd die op deze manier tegen de Late Oudheid aankeek. In 1764, in hetzelfde jaar dat Gibbon een *Grand Tour* in Italië maakte, had zijn tijdgenoot, de Duitser Johann Joachim Winckelmann, een vuistdikke studie gepubliceerd met als titel *Geschichte der Kunst des Altertums*. In dat werk werd de kunst uit de Oudheid voor het eerst in de geschiedenis aan het lezerspubliek gepresenteerd in de vorm van een coherent, evolutionair ontwikkelingsmodel dat was onderverdeeld in een viertal strak omlinjnde kunstperioden. Het leverde Winckelmann weldra de eretitel ‘vader van de klassieke archeologie’ op.

Winckelmann’s passie voor de antieke, en in het bijzonder voor de klassieke Griekse kunst had echter wel een keerzijde: materiële overblijfselen uit de Late Oudheid waren in zijn visie abject lelijk en dus historisch oninteressant. Dergelijke overblijfselen konden volgens hem nog het best omschreven worden met de frase ‘aan gene zijde van de kunst.’ De verdwijning van de klassieke vormtaal

zoals geattesteerd op laat-antieke monumenten was voor Winckelmann dan ook een proces dat vergelijkbaar was met ‘een maagd die aan de stranden van de oceaan staat en haar geliefde met betraande ogen uitzwaait, zonder hoop hem ooit nog weer te zien.’ Zelfs Romeinse kunst uit de eerste eeuw n.Chr. kon al geen genade meer vinden in Winckelmann’s ogen. Zo vond hij bijvoorbeeld dat de portretbustes van keizer Claudius – die inderdaad niet moeder’s mooiste was – iedere museale kwaliteit ontbeerden. Ze konden maar beter gebruikt worden als contragewicht, om de grote klokken van het Escorial weer in evenwicht te brengen.³

Gibbon’s *History* en Winckelmann’s *Geschichte* hebben enorme invloed uitgeoefend op het moderne wetenschapsbedrijf in respectievelijk de oude geschiedenis en de klassieke archeologie. Dat is ook begrijpelijk: op voor hun tijd briljante wijze combineerden beide geleerden oog voor detail met aandacht voor de grote doorgaande lijnen in de geschiedenis. Waar het hun negatieve inschatting van de Late Oudheid betrof, had zo’n benadering evenwel grote gevolgen. Die inschatting leidde er namelijk toe dat de wetenschappelijke studie van die Late Oudheid lange tijd als volstrekt onbelangrijk werd beschouwd. Een complicerende factor daarbij was dat de laat-antieke bronnen zelf Gibbon en Winckelmann gelijk leken te geven. Zowel heidense als christelijke schrijvers uit de periode van de vierde tot zesde eeuw n.Chr. klagden namelijk onophoudelijk over het feit dat de hele toenmalige samenleving aan een proces van transformatie en desintegratie onderhevig was.⁴ Voor dergelijke auteurs werd die desintegratie vooral belichaamd door de verovering van de stad Rome. In 410 n.Chr. hadden de Visigothische legers van de *warlord* Alaric de stad na een serie belegeringen ingenomen en drie dagen lang geplunderd. Hoewel Alaric zich weldra liet afkopen en de aanval op Rome sowieso nauwelijks verwondering kon wekken in het licht van de toenmalige militaire en politieke verhoudingen, had de tijdelijke inname van de stad desalniettemin een enorme symbolische betekenis. Sinds mensenheugenis was Rome als centrum van de politieke macht onaantastbaar geweest. Zelfs gedurende haar meest precaire uren was de stad nooit geheel door vijandige legers ingenomen. De inname van Rome door Alaric was zozeer zonder precedent dat deze gebeurtenis in heidense kring weldra aanleiding gaf tot het verwijt dat er wel een oorzakelijk verband moest bestaan tussen de ondergang van het eens-zo-machtige pagane Rome aan de ene kant en de opkomst van het gechristianiseerde Rome aan de andere. Christelijke auteurs als Augustinus en zijn tijdgenoot Orosius moesten alle zeilen bijzetten om in de daaropvolgende jaren dat verwijt middels lijvige verhandelingen de kop in te drukken.⁵

Ook in andere opzichten was de inname van Rome een teken aan de wand. Als we de zesde-eeuwse geschiedschrijver Procopius mogen geloven, kon het verval zelfs de toenmalige machthebbers niets meer schelen. In de vorm van een malicieuze anekdote vertelt hij dat de toenmalige keizer Honorius over hobby-pluimvee beschikte. Eén van die hobby-kippen was door Honorius naar de stad Rome vernoemd. Toen Honorius nu het bericht ontving dat ‘Rome gevallen was,’ barstte deze West-Romeinse keizer in geweevlaag uit. Pas toen Honorius begreep dat zijn lievelingskip helemaal niets mankeerde en dat het alarmerende bericht slechts betrekking had gehad op *de stad* Rome durfde hij weer opgelucht adem te halen.⁶

Betekenen dit soort verhalen dat Procopius niets anders was dan een Gibbon of een Winckelmann *avant-la-lettre* en dat ook wij de Late Oudheid maar moeten afdoen als periode van kommer en kwel?

Niets is minder waar. Van alle deelgebieden waarin de studie van de antieke wereld is onderverdeeld, is het onderzoek naar de Late Oudheid op dit moment zonder enige twijfel één van de meest veelbelovende onderzoeksterreinen. Zo veelbelovend zelfs dat de nestor van de studie van de Late Oudheid, Peter Brown, in zijn meest recente boek uit 2003, dit onderzoeksgebied omschrijft als onderhevig aan ware ‘dijkdoorbraak’ van nieuw en vernieuwend onderzoek.⁷

Een dergelijke omslag c.q. dijkdoorbraak is niet uitsluitend het gevolg van nieuwe ontdekkingen, maar wordt vooral ook veroorzaakt door een mentaliteitsverandering of zogenaamde *paradigm shift*. Tot aan het begin van de twintigste eeuw werd de Late Oudheid namelijk nooit als een op zichzelf staande periode bestudeerd. Tot dan werd dit tijdvak altijd beschouwd als deel van iets anders: het eind van de klassieke Oudheid – zoals bij Winckelmann; het inbegrip van politiek verval – zoals bij Gibbon; of het begin van een totaal gechristianiseerde wereld – zoals bij het traditionele onderzoek op het gebied van de kerkgeschiedenis en de patristiek.⁸

Het idee dat een historische periode op zijn eigen merites bestudeerd dient te worden, is een opvatting die in oudheidkundige kring pas aan het begin van de twintigste eeuw langzaam is begonnen door te dringen dankzij de publicaties van de Weense kunsthistorische school, en met name dankzij de studies van haar belangrijkste exponent, de Oostenrijkse kunsthistoricus Alois Riegl.

Riegl was de eerste die de Late Oudheid als zelfstandige historische periode analyseerde, dat wil zeggen als een periode die gekenmerkt werd door een geheel eigen en unieke ‘Kunstwil.’ Juist omdat hij de nadruk legde op de unieke kunstkenmerken van de Late Oudheid, kon Riegl aannemelijk maken dat deze periode

in werkelijkheid een tijd van vooruitgang was geweest, en niet één van verval en barbaarij.⁹ Hoewel Riegl daarmee de basis legde voor alle latere studies over de Late Oudheid, werden zijn revisionistische opvattingen aanvankelijk evenwel als zeer schokkend ervaren, onder andere omdat deze ingingen tegen de esthetische opvattingen van veel van zijn tijdgenoten. Zo merkte de destijds gezaghebbende Duitse archeoloog Gerhard Rodenwaldt knarsetandend op dat velen Riegl's ideeën overnamen. 'Maar,' voegde hij daar direct aan toe, 'dat betekent natuurlijk niet dat we de laat-antieke kunst nu ook maar gelijk moeten gaan bewonderen, laat staan haar te beschouwen als gelijkwaardig aan de klassieke.'¹⁰ In zijn hart beschouwde Rodenwaldt de Late Oudheid dus nog altijd als inferieure grootheid.

Die opvatting zou echter niet lang meer stand houden. In de dertiger jaren werden de ideeën van Riegl verder onderbouwd dankzij de inspanningen van de invloedrijke Belgische historicus Henri Pirenne. In zijn roemruchte *Mahomet et Charlemagne* uit 1937 kwam hij tot conclusies die haaks stonden op die van Gibbon. Waar Gibbon de nadruk legde op politieke desintegratie, benadrukte Pirenne juist eenheid dankzij het onveranderd voortbestaan van de oude economische structuren. 'Als de barbaren werkelijk het Romeinse Rijk hadden willen verwoesten,' aldus Pirenne, 'dan hadden ze het slechts met elkaar op een akkoordje hoeven te gooien. Maar de barbaren wilden het Rijk helemaal niet verwoesten.'¹¹ In Pirenne's optiek was het Europa van de Late Oudheid en de vroege Middeleeuwen dan ook niet zozeer een samenraapsel van elkaar voortdurend beconcurrerende barbaarse groepen, maar een gebied waarin de oude Romeinse levensstijl gewoon bleef voortbestaan lang nadat het Romeinse Rijk zelf als politieke eenheid was verdwenen. Dat verklaart ook waarom Pirenne de Oudheid beschouwde als ononderbroken doorlopend tot aan het eind van de zevende eeuw n.Chr.¹²

De mentaliteitsverandering die door studies zoals die van Riegl en Pirenne te weeg is gebracht, heeft er in de tweede helft van de twintigste eeuw met name in de Engelstalige landen toe geleid dat de Late Oudheid zich tot één van de meest levendige onderzoeksgebieden is gaan ontwikkelen. Pas toen is men zich ook ten volle gaan realiseren hoeveel materiaal er uit de Late Oudheid feitelijk is overgeleverd. Om slechts één voorbeeld te geven: van een klassieke grootmeester als M. Tullius Cicero zijn er rond de 900 brieven overgeleverd. Maar van de historisch evenzeer interessante en rhetorisch-niet-minder-begaafde laat-antieke redenaar Libanios uit Antiochië bezitten we bijna het dubbele aantal epistels, namelijk meer dan 1600.

Het is aan genoemde verschuivingen en inzichten te danken dat de Late Oudheid ook bij ons geleidelijk begint uit te groeien tot een onderzoeksterrein dat in het centrum van de wetenschappelijke belangstelling staat. Het feit dat de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in 1994 de zogenaamde Heineken-onderzoeksprijs op het gebied van de historische wetenschappen aan niemand anders dan de al eerder vermelde Peter Brown toekende, is daarvan een duidelijk teken. Met het creëren van een speciale leerstoel Late Oudheid aan de Universiteit Utrecht, geeft de KNAW nu opnieuw uiting aan het belang dat zij hecht aan het verder ontwikkelen van dit relatief jonge, maar uiterst dynamische vakgebied. Deze leerstoel is een unicum. Want hoewel er in Nederland altijd wel geleerden geweest zijn die zich – vaak op internationaal niveau – hebben bezighouden met deelaspecten van de Late Oudheid, bestond er tot op heden geen leerstoel die specifiek aan de Late Oudheid gewijd was en die de houder ervan de mogelijkheid geeft deze periode in al haar complexiteit, als zelfstandige historische periode, te bestuderen.

Er zijn vele redenen waarom de Late Oudheid zo'n interessante periode is. Tot de belangrijkste behoort ongetwijfeld het feit dat dit het tijdperk was waarin de basis werd gelegd voor de christianisering van Europa alsmede de tijd waarin het Romeinse recht werd gecodificeerd.¹³ Beide verschijnselen hebben de latere Europese geschiedenis diepgaand en tot op de dag van vandaag beïnvloed. Wat deze periode in wetenschappelijk opzicht vooral zo boeiend maakt, is het feit dat genoemde processen tot ver in de zesde eeuw n.Chr. in volle gang waren en dat de uiteindelijke uitkomst van die processen tot op dat moment nog geenszins vaststond. Nog steeds zijn we maar al te vaak geneigd te denken dat de christianiëring van het Romeinse Rijk vanaf de tijd van keizer Constantijn al snel compleet en bovendien geheel onvermijdelijk was. Recent onderzoek toont echter aan dat niets minder waar is. Naast de innerlijke verdeeldheid die kenmerkend is voor het vroege Christendom, suggereren recente archeologische vondsten dat allerlei pagane, c.q. polytheïstisch groepen helemaal niet plotsklaps van het toneel verdwenen. De Late Oudheid is juist bij uitstek een periode die zich kenmerkt door een voortdurend proces van interactie tussen groepen van zeer uiteenlopende politieke, sociale en religieuze signatuur.¹⁴

In het licht van een dergelijke stand van zaken, zal het geen verbazing wekken dat mijn leeropdracht voorzien is van de nadere aanduiding 'met speciale nadruk op de interactie tussen joden, christenen en heidenen.' Interactie is namelijk één van de beste invalshoeken van waaruit men de Late Oudheid en de ingewik-

kelde maatschappelijke processen die haar kenmerken, kan bestuderen. Dat bij de bestudering van die interactie ook de geschiedenis van de laat-antieke joodse gemeenschap systematisch zal worden betrokken, is een punt dat bijzondere aandacht verdient. Het historische belang van deze bevolkingsgroep voor de bestudering van de Late Oudheid is pas heel recentelijk naar voren gekomen. Lange tijd ging men er namelijk vanuit dat de geschiedenis van het joodse volk met de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem door de Romeinen in 70 n.Chr. tot een even abrupt als definitief einde gekomen was. Een dergelijke visie was wijdverbreid door het werk van grote geleerden zoals de eminente Duitse oud-historicus Theodor Mommsen en zijn jongere tijdgenoot, de eveneens zeer gerenommeerde Duitse kerk- en dogmenhistoricus Adolf von Harnack.¹⁵ Dankzij een niet aflatende stroom aan archeologische ontdekkingen over de afgelopen vijftig jaar is duidelijk geworden dat genoemde opvatting nodig aan revisie toe is.¹⁶ Zo weten we nu dat voor de joodse gemeenschappen precies hetzelfde gold als voor de reeds vermelde polytheïstische groepen: tot ver in de zesde eeuw n.Chr. vormden ook deze gemeenschappen een geïntegreerd en niet-weg-te-denken bestanddeel van de laat-antieke maatschappij.¹⁷

Op welke wijze en in welke mate deze joodse gemeenschappen geïntegreerd waren, is een vraag waarop we op dit moment het antwoord evenwel nog grotendeels schuldig moeten blijven. In mijn eigen onderzoek hoop ik met name op dat punt een stap in de goede richting te gaan zetten. Dat is ook wenselijk in het licht van de huidige stand van zaken in het onderzoek: veel van wat er tot op heden over deze kwestie geschreven is, gaat de status van het inventariseren en becommentariëren nog steeds nauwelijks te boven. Een gevolg hiervan is dat we nog steeds niet beschikken over een groter theoretische raamwerk waarbinnen dit thema bestudeerd zou moeten worden.¹⁸ Bovendien brengt het moderne wetenschapsbedrijf niet zelden een scheiding tussen wetenschappelijke circuits aan waardoor de joodse geschiedenis vaak helemaal buiten de laat-antieke boot valt. Een dergelijke scheiding wordt door ons bronmateriaal zelf echter op geen enkele wijze gerechtvaardigd. Ik ben dan ook erg blij met het feit dat de leeropdracht van de onderhavige leerstoel zo geformuleerd is dat ik op dit punt het vigerende hokjesdenken met een gerust hart te lijf kan gaan.

De grootste uitdaging die de invulling van deze leerstoel Late Oudheid met zich meebrengt is overigens niet zozeer het bestrijden van hokjesdenken als wel de noodzaak om zowel op het methodische als op het inhoudelijke vlak nieuwe wegen in te slaan. Dat is noodzakelijk omdat we onszelf bij de bestudering van de

Late Oudheid op dit moment nog steeds allerlei beperkingen opleggen die op hun beurt vaak resulteren in een vertekend beeld van die laat-antieke maatschappij. Met die opmerking doel ik vooral op het feit dat onderzoek vaak hoofdzakelijk of zelfs uitsluitend berust op een analyse van literaire teksten. Niettegenstaande het feit dat uit dergelijke teksten veel wetenswaardigs valt af te leiden, is zo'n benadering problematisch omdat die teksten niet alleen dóór maar vooral ook vóór een elitaire bovenlaag geschreven zijn. In dergelijke teksten ontmoeten we dus telkens opnieuw auteurs die extreem zelfbewust zijn, die ten opzichte van hun minder gefortuneerde medemens vaak weinig ruimhartigheid aan de dag leggen, en die niet zelden blijk geven van zeer snobistische denkbeelden wanneer ze hun eigen maatschappij weer eens onder de loep nemen. En dan hebben we het nog niet eens over de vraag hoe wij dergelijke teksten eigenlijk moeten interpreteren vanuit literair perspectief. Weliswaar hebben de meeste laat-antieke literaire teksten vooralsnog weten te ontsnappen aan deconstruerende postmodernisten, maar dat zal niet lang meer duren. Alles wijst erop dat we in de toekomst eerder minder dan meer informatie uit onze geschreven bronnen zullen kunnen afleiden.

Arnaldo Momigliano – de grootste oud-historicus van de vorige eeuw en iemand met een encyclopedische kennis – beschrijft in één van zijn vele artikelen, hoe hij op een ochtend wakker werd en zich afvroeg wat hij nu eigenlijk werkelijk afwist van de religieuze gevoelens van mensen in de eerste eeuw in steden als Rome, Athene en Jeruzalem.¹⁹ Precies die vraag kunnen we ook voor de Late Oudheid stellen. Wat weten we werkelijk over het leven van de gewone man en vrouw, over hun opvattingen, en over hun angsten en idealen? Immers, het zijn precies deze vaak naamloze mensen die aan de basis staan van de grote historische processen in deze tijd, zoals de christianisering van de antieke wereld. Waarom bekeerden de doorsnee bewoners van het laat-antieke Romeinse Rijk zich werkelijk tot het christendom? Hoe snel ging dat proces? Wat voor consequenties hadden dergelijke bekeringen op het intrafamiliale vlak? En wat waren de sociaal-maatschappelijke consequenties voor mensen die niet de luxe hadden hun ervaringen in de vorm van gestileerde *Confessiones* te becommentariëren en in een literair fraai geredigeerde vorm aan het nageslacht door te geven? Zolang we uitsluitend door de bril van de laat-antieke auteurs blijven kijken en ons laten misleiden door brilsterktes die er in het geval van dergelijke auteurs vaak niet om liegen, zullen we het antwoord op deze en aanverwante vragen nooit te weten komen.

Om dit soort antwoorden wél op het spoor te komen, is nogmaals een *paradigm shift* nodig in de studie van de Late Oudheid. Een dergelijke *paradigm shift* zal zich

moeten kenmerken door het feit dat de studie van de materiële cultuur niet langer klakkeloos terzijde wordt geschoven. Integendeel, deze moet een centrale en geïntegreerde rol gaan spelen in de reconstructie van het laat-antieke verleden. Een dergelijke *paradigm shift* zal overigens niet lang meer op zich laten wachten. Momenteel is een dergelijke verschuiving reeds in volle hevigheid gaande en begint zelfs in meer behoudende, historisch georiënteerde kring aan te slaan. Zo doelt de historicus Peter Brown specifiek op het belang van archeologisch veldwerk en op de vele nieuwe inzichten die door deze vorm van oudheidkundig onderzoek worden gegenereerd wanneer hij spreekt over de al eerder vermelde ‘dijkdoorbraak in de studie van de Late Oudheid.’²⁰ Voor iedereen die op dit terrein een bijdrage wil leveren, is het dus de hoogste tijd om de handen uit de mouwen te steken, en wel in de meeste letterlijke zin van het woord. Het zal u zeker niet verbazen wanneer ik u vertel dat bij de invulling van mijn hoogleraarschap Late Oudheid het doen van historisch-archeologisch onderzoek een centrale rol zal gaan spelen. Ter afsluiting van het inhoudelijke deel van mijn rede wil ik daar graag kort nader op ingaan. Om dat goed te kunnen doen, moeten ik u meevoeren naar het antieke Rome.

In de Oudheid vormde Rome eeuwenlang het centrum van een rijk van duizelingwekkende uitgestrektheid. Met een inwonertal van rond de één miljoen, was Rome de grootste stad in de antieke wereld. Het is niet verwonderlijk dat een dergelijke stad een enorme aantrekkingskracht uitoefende. Die aantrekkingskracht uitte zich in een constante stroom van immigranten die vrijwillig of als slaaf in Rome terecht kwamen. Dergelijke immigranten verleenden de stad grote sociaal-maatschappelijke, culturele en religieuze pluriformiteit. Het oude Rome was dus bij uitstek een kleurrijke smeltkroes van gemeenschappen en individuen die constant met elkaar in contact kwamen en wier identiteit voortdurend gedefinieerd en geherdefinieerd moest worden. Egyptenaren, joden, Syriërs, mensen uit Palmyra, christenen en een veelheid aan andere multi-etnische polytheïstische groepen – alle mogelijk denkbare gemeenschappen waren in het stedelijke landschap van Rome en in haar necropolen vertegenwoordigd.²¹

Dat we het proces van interactie en identiteitsformatie van vele van dit soort groepen 1500 jaar na dato nog steeds kunnen reconstrueren is uitzonderlijk. Het is vooral te danken aan het feit dat al deze groepen een overweldigende hoeveelheid aan archeologische en epigrafische overblijfselen hebben nagelaten.²² Wat de periode van de Late Oudheid betreft zijn dergelijke overblijfselen veelal ondergronds bewaard gebleven, in de catacomben van Rome. De catacomben waren

uitgebreide onderaardse begraafplaatsen. Zij bevatten honderdduizenden graven en een keur aan andere vondsten waaronder inscripties, wandschilderingen, sarcophagen, glas en aardewerk.²³ Juist vanwege hun ondergrondse ligging zijn de catacomben van Rome ware tijdscapsules: wanneer men erin afdaalt, gaat men onmiddellijk zo'n 1500 tot 2000 jaar terug in de tijd en bevindt men zich in een wereld waarin in de afgelopen twee millennia nauwelijks iets veranderd is. Ondergronds wordt men niet alleen op zeer directe wijze geconfronteerd met de toenmalige materiële context waarbinnen de laat-antieke mens functioneerde. Ook de denkwereld van de toenmalige mens wordt tastbaar. Als men voor een graf staat dat blijkens de inscriptie behoort aan een kind dat op twaalfjarige leeftijd is overleden en door treurende ouders is bijgezet, dan word je op de meest direct denkbare manier geconfronteerd met de leefwereld van de doorsnee bewoners van het laat-romeinse rijk: met het enorm hoge sterftecijfer, met de wijze waarop men met emoties omging, en met hun ideeën omtrent het leven na de dood en betekenisgeving op het vlak van identiteit en religie. Omdat de dood nu eenmaal de ultieme betekenisgever is in het leven van de mens, en het moment van begrafenis het tijdstip is waarop dit het meest pregnant naar voren komt, betekent het bestuderen van slechts één enkel graf dat men oog in oog komt te staan met de ziel en zaligheid van de laat-antieke mens – een microkosmos dus die alle elementen bevat die het menselijk leven voor de bewoners van de antieke wereld zin en inhoud verleende.

Het feit dat in de catacomben bovendien de welgestelde, de minder welgestelde en de arme bewoners van het laat-antieke Rome samen werden bijgezet, maakt deze ondergrondse begraafplaatsen vanuit methodisch oogpunt extra interessant: in de catacomben hebben we niet slechts te maken met de bovenlaag van de bevolking, maar met een dwarsdoorsnede van de toenmalige maatschappij die juist daarom representatief is omdat deze ook de stoffelijke resten omvat van al die mensen die in de beschikbare literaire bronnen telkens opnieuw buiten de boot vallen. Met het oog op historisch en statistisch onderzoek bieden de catacomben dus ongekennde, en tot nu toe nog nauwelijks benutte, mogelijkheden.

Indachtig het uitzonderlijk belang dat deze begraafplaatsen voor de studie van de Late Oudheid toekomt, daalde ik in 1997 met een onderzoeksteam af in de catacomben van Rome. Dat was een memorabele gebeurtenis in meer dan één opzicht. Niet alleen was mijn team het eerste Nederlandse onderzoeksteam in de geschiedenis dat toestemming kreeg om de Romeinse catacomben aan een nader onderzoek te onderwerpen. Ook richtte het onderzoek zich op een zeer bijzon-

Portret van keizer Constantijn (306-337 n.Chr.)
Rome, Palazzo dei Conservatori
© L.V. Rutgers

Reliëf met afbeelding van de triomftocht gehouden in 71 n.Chr. ter gelegenheid van de inname en verwoesting van Jeruzalem Rome, boog van Titus, Forum Romanum (81 n.Chr.)
© L.V. Rutgers

Fragment van een seizoenen-sacrofaag met afbeelding van zevenarmige kandelaar in *clipeus* (vroeg vierde eeuw n.Chr.)

Rome, Museo Nazionale Romano

© L.V. Rutgers

Beschilderd arcosolium met joodse iconografische motieven
Rome, Villa Torlonia catacombe (350-370 n.Chr.)

© L.V. Rutgers

Dergelijke conclusies roepen allerlei vervolgvragen op, onder andere ook over de demografische samenstelling van de joodse gemeenschap in verhouding tot de vroegchristelijke. Door de dateringsgegevens te combineren met topografisch onderzoek ter plaatse, is het mogelijk gebleken om een betrouwbaar bevolkingsprofiel van de joodse gemeenschap op te stellen.²⁷ Over een vroegchristelijk bevolkingsprofiel daarentegen, valt nog weinig te zeggen. De bekende Amerikaanse godsdienstsocioloog Rodney Stark heeft recentelijk weliswaar een aantal spraakmakende modellen opgesteld aangaande de groei en uitbreiding van het vroege christendom.²⁸ De heuristische waarde van die modellen is groot. Maar ze zijn tegelijkertijd problematisch omdat het Stark ten enenmale ontbreekt aan harde gegevens. Dergelijke gegevens zijn natuurlijk een *sine qua non*. Ze kunnen alleen binnen handbereik komen door verder vergelijkend onderzoek in de christelijke catacomben van Rome zelf.

Een dergelijk onderzoek is inmiddels onder mijn leiding van start gegaan. Het draagt de titel *The Rise of Christianity*. Het wordt gesponsord door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het spreekt voor zich dat dit onderzoek in hoge mate interdisciplinair is, en dat er naast de gebruikelijke godsdiensthistorische en archeologische benaderingswijzen ook natuurkundige, fysisch-antropologische, antropogenetische en demografische vakkennis noodzakelijk is. Die wordt gegarandeerd door geïnvolveerde collega's uit Utrecht, Leiden, Den Haag, Leuven en Rome zelf.

Hoewel dit onderzoek nog in volle gang is, is nu reeds duidelijk dat er dankzij de veelheid van invalshoeken geheel nieuwe gegevens zullen worden gegenereerd die ons een belangrijke stap dichterbij de buurt zullen brengen bij het beantwoorden van de vraag hoe de overgang van een polytheïstisch wereldrijk naar een gechristianiseerde samenleving werkelijk in zijn werk is gegaan, en hoe die overgang er vanuit het perspectief van de gewone bevolking moet hebben uitgezien.

Rest ons tot slot nog een laatste, voor sommigen misschien prangende, vraag: Waarom wordt dit onderzoek c.q. deze leerstoel ondergebracht bij een theologische faculteit?

Het is niet moeilijk die vraag te beantwoorden. De theologische faculteit van de Universiteit Utrecht vormt met name voor dit soort onderzoek een ideale biotoop, en wel omdat onze faculteit al jaren beschikt over wetenschappelijk sterke vakgroepen op het gebied van het Nieuwe Testament en Judaica en op het gebied van de Kerkgeschiedenis. Daarbij heb ik niet alleen mijn huidige collega's in gedachten alsmede voorgangers uit het directe verleden. Ik denk ook expliciet aan

dere catacombe, namelijk een joods catacombencomplex, gelegen onder Villa Torlonia, aan de Via Nomentana, in Rome. Die keuze was onder meer ingegeven door een veelheid aan overwegingen, maar vooral ook door de wens na te gaan of de traditionele opvatting dat de catacomben van Rome een typisch christelijke vinding zijn, de toets der kritiek kon doorstaan.²⁴

Het antwoord op die vraag werd snel duidelijk toen ik de monsters die we in de Villa Torlonia-catacomben ondanks zware omstandigheden hadden weten te vinden, voor een radioactieve koolstof-datering mee naar huis nam, alwaar ze aan onze Utrechtse Universiteit door collega's Klaas van der Borg en Arie de Jong van de Faculteit Natuur- en Sterrenkunde met behulp van een AMS-installatie vakkundig werden geanalyseerd.²⁵ De dateringen die uit deze analyses rolden, waren niet alleen de eerste echt betrouwbare dateringen die ooit in de catacomben van Rome gedaan zijn. Het waren ook dateringen die de gangbare dateringschema's totaal op hun kop bleken te zetten. Uit de testresultaten kwam namelijk onweerlegbaar naar voren dat de joodse catacomben aanmerkelijk vroeger moeten zijn ontstaan dan tot dan toe altijd werd aangenomen.

Het moge duidelijk zijn dat de implicaties van deze dateringen enorm zijn. Ze roepen namelijk een veelheid aan vragen op die niet alleen betrekking hebben op de geschiedenis van de joodse gemeenschap zelf, maar die vooral van belang zijn met het oog op de opkomst van het christendom in het algemeen, en de invloed van het jodendom op dat vroege christendom in het bijzonder. Zo is het bijvoorbeeld denkbaar dat het oude idee – dat de christelijke catacomben een verschijnsel zijn waarmee uiting wordt gegeven aan een typisch christelijke vorm van naastenliefde – in zoverre incorrect is dat de vroegchristelijke gemeenschap van Rome in deze mogelijk niets anders deed dan al bestaande joodse gebruiken overnemen en verder uitbouwen.²⁶ Dat werpt een geheel nieuw licht op de joods-christelijke verhoudingen in de eeuwige stad en op de kerkvaders die in hun geschriften zo vaak tegen de joden van leer trokken. De nieuwe gegevens uit Rome suggereren namelijk dat dergelijke geschriften misschien toch een stap minder ver van de werkelijkheid afstaan dan we tot nu toe geneigd waren aan te nemen. Het is immers voorstelbaar dat achter de hermeneutisch geconstrueerde personen in de teksten der *patres* toch mensen van vlees en bloed schuilgaan. Als dat klopt, dan is het patristische fulmineren niet alleen een puur intertextueel verschijnsel maar werd het tegelijkertijd ook ingegeven door het historische feit dat de joodse gemeenschap tot ver in de Late Oudheid zo succesvol was.

één van onze vroegere hoogleraren in de theologie, wiens portret tot op heden de Senaatszaal in dit Academie-gebouw siert, namelijk de vroeg-achttiende-eeuwse oriëntalist Hadrianus Reland. Het was deze Utrechtse geleerde die als eerste in de geschiedenis van het wetenschappelijk onderzoek naar de antieke joodse cultuur deze benaderde vanuit het perspectief van de joodse *materiele* cultuur – op een wijze die 150 jaar lang onovertroffen bleef en met een nauwgezetheid die diepe indruk maakte op tijdgenoten, waaronder dezelfde Edward Gibbon van wie aan het begin van deze oratie sprake was.²⁹

Naast dergelijke meer institutioneel-inhoudelijke overwegingen is er tot slot ook nog een meer generieke reden waarom mijn onderzoek in een theologische faculteit thuishoort. Ooit beschouwde de theologie zich als koningin der wetenschappen. Dat was in een tijd waarin de theologen er weliswaar vaak uitermate orthodoxe standpunten op nahielden, maar waarin tegelijkertijd nog sprake was van universele geleerdheid. Door vergaande specialisering van het wetenschapsbedrijf is die universaliteit helaas voor een belangrijk deel uit de theologie verdwenen. Een dergelijke ontwikkeling is betreurenswaardig. Theologie verdraagt geen blikvernaauwing.

Aan het begin van de 21^e eeuw staat de theologie zowel inhoudelijk als methodisch aan de vooravond van een nieuw en veelbelovend tijdperk. Nieuwe ontwikkelingen komen van alle kanten op de theologie af. Vaak worden dergelijke ontwikkelingen geëntameerd door vakgebieden waarmee de theologie niet of nauwelijks een historische verwantschap bezit.

Of de theologie als wetenschapstak op termijn al deze nieuwe uitdagingen het hoofd zal kunnen gaan bieden, is een vraag die op dit moment uiteraard nog nauwelijks te beantwoorden valt. Wel is al duidelijk dat er alleen succes geboekt kan worden als theologische faculteiten zich daadwerkelijk pro-actief openstellen voor vernieuwende onderzoeksmethodes, voor nog niet eerder toegepaste benaderingswijzen, en vooral ook voor onderzoeksresultaten uit andere vakgebieden.

Dat de KNAW vandaag deze uitdaging aanneemt en in samenwerking met de Faculteit Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht door het inrichten van een leerstoel de randvoorwaarden creëert om interdisciplinair onderzoek te accommoderen dat op het eerste gezicht maar weinig met traditioneel theologisch onderzoek van doen lijkt te hebben, getuigt dan ook van visie en van vertrouwen in de toekomst. Ik ben beide instanties daarvoor zeer erkentelijk en zal me met ziel en zaligheid inzetten om deze leerstoel op het gebied van de Late Oudheid tot een succes te maken.

Aan het einde van mijn rede wil ik graag de volgende instanties en personen bedanken. Ten eerste spreek ik mijn dank uit aan de Stichting Akademieleerstoelen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor het feit dat zij mij hebben voorgedragen voor deze eervolle benoeming. Hooggeleerde Veldman, hooggeleerde Blockmans, hooggeleerde Otten, hooggeleerde Van Oyen, tot jullie als leden van het curatorium van deze leerstoel kan ik slechts herhalen wat ik al eerder zei, namelijk dat ik me met ziel en zaligheid zal inzetten om deze bijzondere leerstoel een waardige invulling te verlenen.

Evenzeer erkentelijk ben ik de Stichting Dr. Hendrik Muller Vaderlandsch Fonds, hier vertegenwoordigd door hooggeleerde Fock, voor het feit dat dit fonds mijn internationale onderzoek een steun in de rug verleent juist op een moment dat het onderzoek die steun goed kan gebruiken.

Het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht, de Faculteit Godgeleerdheid, en, in het bijzonder, de hooggeleerden Van der Horst, Tieleman en Otten, wil ik hartelijk danken voor de voortvarendheid waarmee zij dit bijzondere hoogleraarschap respectievelijk geëntameerd c.q. geëffectueerd hebben.

Hooggeleerde Van Oyen, zeergeleerde Merz, met zijn drieën vormen we een kleine, maar hechte vakgroep. In woelige tijden zijn jullie, komend uit respectievelijk België en Duitsland, onze vakgroep komen versterken, waardoor er een mooi team ontstaan is waarvan ik graag deel uitmaak. Gezamenlijk gaan wij zeker goede tijden tegemoet. Wel ben ik bang dat toekomstige anekdotes wel eens zouden kunnen beginnen met de frase: ‘Er waren eens een Belg, een Duitse en een Nederlander aan een faculteit theologie...’ Maar ik ben er ook zeker van dat iedereen die zulke verhalen ophangt, gelogenstraft zal worden door onze daadkracht en inzet.

Heren, medewerkers van mijn onderzoeksteam, hooggeleerde Provoost, hooggeleerde Maat, hooggeleerde Van Poppel, zeergeleerde Van der Borg, zeergeleerde De Jong, zeergeleerde De Knijff, tot dusverre is de samenwerking met jullie zeer aangenaam geweest. Nu reeds heeft deze geleid tot het inslaan van geheel nieuwe intellectuele wegen en ik ben dan ook zeer dankbaar voor het feit dat we in de genoemde samenstelling en op een organische manier aan ons gemeenschappelijke project kunnen werken. Dat wij gezamenlijk dit unieke project doen is een gebeurtenis waarbij we in het dagelijkse wetenschapsbedrijf misschien niet iedere dag stilstaan, maar waarop we binnen een paar jaar zonder enige twijfel als een ‘klassieke periode’ zullen terugkijken.

Dames en heren, collega's van de Faculteit Godgeleerdheid, u bent een cruciale factor, niet alleen omdat wij elkaar tot klankbord dienen op momenten dat wij ons over het onderwijs en de voortdurende veranderingen op onderwijsgebied moeten buigen, maar ook omdat zonder de goede collegiale infrastructuur die er nu is, niemand goed onderzoek kan doen. Daarbij speelt overigens ook een goede organisatorische infrastructuur een belangrijke rol. De voormalige en huidige directeur en de verschillende bureaumedewerkers ben ik dan ook erkentelijk voor de voortvarende wijze waarop zij met praktische hulp terzijde staan bij organisatorische zaken die het uitvoeren van een archeologisch project in het buitenland nu eenmaal met zich meebrengt.

Dames en heren, collega's van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, het samengaan van onze faculteiten in een geesteswetenschappelijke faculteit is een ontwikkeling waar wij allen baat bij hebben, en die een prachtige basis vormt voor toekomstige samenwerking zowel op het gebied van onderwijs als op dat van onderzoek. Bij deze spreek ik de hoop uit dat we in de nabije toekomst nog meer gebruik gaan maken van de mogelijkheden dan we nu al doen, en op een manier die de landelijke positie van onze universiteit verder zal versterken.

Dames en heren, promovendi en studenten, hoewel de samenwerking met jullie doorgaans van tijdelijke aard is, vormen jullie desalniettemin een belangrijke schakel in het wetenschapsbedrijf. Jullie zijn de nieuwe generatie die uiteindelijk verantwoordelijk zal worden voor het doorgeven en verder uitbouwen van hetgeen door eerdere generaties onderzoekers, inclusief de huidige, is opgebouwd. Ik hoop dan ook niet alleen dat jullie bij jullie opleiding iets van de fascinatie en verwondering meekrijgen die aan de basis staan van ieder wetenschappelijk onderzoek. Ik hoop vooral ook dat er voor jullie in de toekomst mogelijkheden zijn om blijvend in de wetenschap werkzaam te zijn.

Het belangrijkste deel van mijn opleiding heb ik aan buitenlandse universiteiten en instellingen genoten. Ik weet echter dat mijn leermeesters – die inmiddels reeds lang vrienden geworden zijn en dankzij e-mail nog steeds tot mijn dagelijkse gesprekspartners behoren – vandaag in gedachte bij ons zijn. Ik wil hen ondanks hun afwezigheid bij deze toch van harte danken voor hun steun en inspiratie gedurende de afgelopen 15 à 20 jaar. Ik denk daarbij in het bijzonder aan Günter Stemberger uit Wenen, Gideon Foerster uit Jeruzalem, Eric Meyers en Liz Clark van Duke University, en Peter Brown van Princeton. Dat ik op deze bijzondere dag de kleuren van mijn *alma mater* draag, namelijk Duke University, vervult mij zowel met trots als met dankbaarheid.

Tot slot wil ik graag het woord richten tot diegenen die mij het meest dierbaar zijn. Het is zeer bijzonder dat mijn ouders, en vooral mijn vader, deze dag kunnen meemaken. In het verleden hebben mijn ouders mij altijd en telkens opnieuw met raad en daad terzijde gestaan. Ik ben hen daarvoor zeer erkentelijk en wil hen daarvoor op deze speciale dag danken.

De dankbaarheid die ik Shanti verschuldigd ben, is moeilijk in woorden uit te drukken. Niet alleen zijn de jaren met haar sinds onze ontmoeting in Rome prachtige en onvergetelijke jaren, zij is ook een onovertroffen intellectuele ‘sparing partner’ gebleken die altijd weer opnieuw naar mijn eindeloze verhalen luistert, niet zelden in schaterlachen uitbarst, en vervolgens haar bijzondere inlevingsvermogen loslaat waardoor voor mij geheel nieuwe blikvelden ontstaan. Zonder haar zou al mijn onderzoek niet goed denkbaar zijn en zou het ook nauwelijks de moeite van het doen waard zijn. Het feit dat ik mijn leven met haar deel, ervaar ik als iets zeer bijzonders. Met die uitspraak wil ik mijn oratie beëindigen.

Ik heb gezegd.

¹ Bibliografische verwijzingen zijn tot een minimum beperkt. Over de verhouding van de Neoplatoonse school tot Plato's academie, zie A. Sheppard 'Philosophy and Philosophical Schools,' in A. Cameron *et al.* (eds.), *The Cambridge Ancient History*. Vol. XIV. *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600* (Cambridge: Cambridge U.P, 2000), 837.

² E. Gibbon, *The Decline & Fall of the Roman Empire* (Londen en Toronto: J.M. Dent & Sons, 1910), 4:201.

³ J. J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums* (Vienna: Phaidon 1934 [1764]), 363; 379-83, 390.

⁴ Hieronymus, *Ep.* 128.5; Claudianus, *De bello Gild.* 1.21-25; Namatianus, *De red. suo* 1.47 en *passim*; Hydatius, *Chron.* 1-6.

⁵ Bijvoorbeeld Augustinus, *Civ.* 2.3; Orsosius, *Hist.* 7.39-41. B. Feichtinger, 'Glaube versus Aberglaube. Der Untergang Roms in den Augen von Zeitgenossen,' *Chartulae. Festschrift für Wolfgang Speyer = Jahrbuch für Antike und Christentum* Erg.Bd. 28 (1998): 145-66.

⁶ Procopius, *Goth.* 3.2.7-39.

⁷ P. Brown, *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity A.D. 200-1000*. Second Edition (Oxford: Blackwell, 2003), 1.

⁸ Eén van de vele goede voorbeelden hiervan is de gezaghebbende *Cambridge Ancient History* uit 1939. Daarin geldt het jaar 324 n.Chr. als eind van de Oudheid. Alle gebeurtenissen daarna – bijvoorbeeld het in 325 n.Chr. gehouden concilie van Nicaea – zijn ondergebracht in de *Cambridge Medieval History*. Voor een overzicht van de verschillende opvattingen en benaderingswijzen, zie het monumentale werk van A. Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reichers im Urteil der Nachwelt* (München, 1984).

⁹ A. Riegl, *Spätromische Kunstindustrie* (Wenen: Verlag der österreichischen Staatsdruckerei, 1927 [1901]), m.n. 9-23. In de 19^e eeuw wordt term Late Oudheid overigens voor het eerst concreet gebruikt door J. Burkhart in zijn *Die Zeit Konstantin des Grossen* uit 1853 – een boek waarnaar Riegl overigens keurig verwijst, *ibid.* 4.

¹⁰ Vrij geciteerd naar G. Rodenwaldt, 'Eine spätantike Kunstströmung in Rom,' *Römische Mitteilungen* 36-27 (1921-22): 78.

¹¹ H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (Paris: Presses Universitaires de France, 1937), 13-14.

¹² Pirenne's aanzet is in recente jaren voortgezet door en R. Hodges en D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe: Archaeology and the Pirenne Thesis* (London: Duckworth, 1983) en door M. McCormick, *Origins of the European Economy* (Cambridge: Cambridge U.P., 2001). Laatstgenoemde titel dank ik aan Rob Meens. Voor een goed voorbeeld van recent archeologisch onderzoek dat Pirenne's these ondersteunt: C. Balmelle, *Les demeures aristocratiques d'Aquitaine : société et culture de l'antiquité tardive dans le Sud-Ouest de la Gaule* (Bordeaux: Ausonius, 2001).

¹³ De literatuur over thema's is schier eindeloos. Recente belangrijke werken zijn o.a.: H. A. Drake, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance* (Baltimore: Johns Hopkins, 2000); T. Honoré, *Law in the Crisis of Empire, 379 - 455 AD. The Theodosian Dynasty and its Quaestors with a Palingenesia of Laws of the Dynasty* (Oxford: Clarendon Press, 1998). J. F. Matthews, *Laying down the Law: A Study of the Theodosian Code* (New Haven and London: Yale University Press, 2000).

¹⁴ Over Constantijn, zie nu T.D. Barnes, 'Constantine and Christianity: Ancient Evidence and Modern Interpretations,' *Zeitschrift für antikes Christentum* 2 (1998): 274-94. Meer algemeen J. Curran, 'The Conversion of Rome Revisited,' in S. Mitchell en G. Greatrex (eds.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (London: Duckworth, 2000), 1-14.

¹⁵ C. Hoffmann, *Juden und Judentum im Werk deutscher Althistoriker des 19. und 20. Jahrhunderts* (Leiden: Brill, 1988); S.J.D. Cohen, 'Adolf Harnack's 'The Mission and Expansion of Judaism: Christianity Succeeds Where Judaism Fails,' in B. A. Pearson *et al.* (eds.), *The Future of Early Christianity* (Minneapolis: Fortress Press, 1991), 163-69.

¹⁶ Voor een nuttig overzicht, zie S. Schwartz, 'Historiography on Jews in the 'Talmudic Period'(70-640),' in M. Goodman (ed.), *The Oxford Handbook of Jewish Studies* (Oxford: Oxford U.P., 2002), 79-114.

¹⁷ Om slechts een paar recente titels uit het enorme aanbod te citeren: J.M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora* (Edinburgh: T&T Clark, 1996); L.V. Rutgers, *The Hidden Heritage of Diaspora Judaism* (Leuven: Peeters, 1998), S.J.D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness* (Berkeley: University of California Press, 1999); L.I. Levine, *The Ancient Synagogue* (Yale: Yale U.P., 2000); S. Schwartz, *Imperialism and Jewish Society, 200 B.C.E. to 640 C.E* (Princeton: Princeton U.P., 2001); E. S. Gruen, *Diaspora. Jews amidst Greeks and Romans* (Cambridge Mass.: Harvard U.P., 2002); A.H. Becker en A.Y. Reeds (eds.), *The Ways That Never Parted* (Tübingen: Mohr, 2003); R. Kalmin and S. Schwartz (eds.), *Jewish Culture and Society under the Christian Roman Empire* (Leuven: Peeters, 2003), S. Katz (ed.), *Cambridge History of Judaism. Volume 4. The Late Roman-Rabbinic Period* (Cambridge: Cambridge U.P., in druk).

¹⁸ Een van de weinige uitzonderingen in deze is L. H. Feldman, *Jew and Gentile in the Ancient World. Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian* (Princeton: Princeton U.P., 1993). Voor een kritiek op dit werk, zie L.V. Rutgers, 'Attitudes to Judaism in the Greco-Roman Period: Reflections on Feldman's *Jew and Gentile in the Ancient World*,' *Jewish Quarterly Review* 85 (1995): 361-95 en Feldman's reactie in 'Reflections on Rutgers' Attitudes to Judaism in the Greco-Roman Period,' *Jewish Quarterly Review* 86 (1995): 153-70.

¹⁹ A. Momigliano, 'Religion in Athens, Rome and Jerusalem in the First Century B.C.,' *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 14:3 (1984): 873-92.

²⁰ Zie boven, noot 7.

²¹ Een kritisch overzicht van de stand van zaken in deze geeft D. Noy, *Foreigners at Rome* (London: Duckworth, 2000).

²² Voor vondsten uit de niet-funeraire sfeer, zie S. Ensoli en E. La Rocca (eds.), *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana* (Roma: 'L'Erma' di Bretschneider, 2000).

²³ L.V. Rutgers, *Onderaards Rome* (Leuven: Peeters, 2000); V. Flocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal IV al VI Secolo* (Città del Vaticano: Istituto grafico editoriale romano, 2001) met verwijzingen naar eerdere literatuur.

²⁴ Traditionele opvattingen bijvoorbeeld bij H. Brandenburg, 'Der Wandel des Bestattungswesens als Zeichen des Kulturumbruchs der Spätantike,' *Laverna* 5 (1994): 206-32.

²⁵ L.V. Rutgers, A.F.M. de Jong en K. van der Borg en A. Provoost, 'Sul problema di come datare le catacombe ebraiche di Roma,' *Rivista di Archeologia Cristiana* (in druk).

²⁶ Die vaststelling compliceert de ideeën die afgelopen jaren door Eric Rebillard zijn ontwikkeld, zie bijv. 'L'Église de Rome et le développement des catacombes,' *Mélanges de l'École Française de Rome* 109 (1997): 741-63 met verwijzingen naar zijn eerdere werk.

²⁷ Voor een eerste evaluatie, zie L. V. Rutgers, 'Nuovi dati sulla demografia della comunità ebraica di Roma,' in G. Lacerenza (ed.), *Hebraica ereditas. Studi in onore di Cesare Colafemmina* (in druk); *id.* 'Nuova luce sulla composizione demografica della comunità ebraica romana nel tardoantico,' *Mélanges de l'École Française de Rome* (in druk).

²⁸ R. Stark, *The Rise of Christianity* (Princeton: Princeton U.P., 1993) en verschillende bijdragen in het *Journal of Early Christian Studies* 6:2 (1998).

²⁹ Voor een korte karakteristiek, zie A. Hamilton, 'Adrianus Reland (1676-1718). Outstanding Orientalist,' in: H. Jamin (ed.), *Zes keer zestig: 360 jaar universitaire geschiedenis in zes biografieën* (Utrecht: Universiteit Utrecht, 1996), 23-31. Zijn belangrijkste werken in deze context zijn *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata* (Utrecht: Broedelet, 1714; Nederlandse vertaling Utrecht: Broedelet, 1719), zijn *De spoliis templi hierosolymitani in arcu titiano conspicuis liber sing.* (Utrecht: Schoonhoven, 1716) alsmede zijn geschriften over antieke munten en inscripties, waaronder *Dissertatio de inscriptione nummorum quorundam samaritanorum* (Amsterdam: Halma, 1702).